

AZ APÁCZAI-KOLLÉGIUMI KÖNYVTÁR KELETKEZÉSÉNEK ÉS ELHELYEZÉSÉNEK NYOMOZÁSA

A kollégium könyvtárának eredetére vonatkozólag semmiféle írásbeli adatunk nincsen, bizonyosnak tarthatjuk azonban, hogy keletkezése az iskola alapításával legalább is közel egykorú. E feltevésünket arra a körülményre alapítjuk, hogy sem a reformáció előtti szerzetes iskolák, sem az előképül választott külsőországokbeli tanintézetek nem nélkülözhatték a kisebb-nagyobb könyvtárat. A hazai egykori példák közül megemlíthető, hogy Honterus János, Brassó kiváló reformátora, iskolája mellé nyilvános nagykönyvtárat állított fel a fekete templom, a „Fraternitas Corporis Christi” s a felosztatott Domokos-rendű klostrom és apácázárda könyveiből. Ez az intézmény az 1575. esztendőbeli jegyzék szerint 600 nyomtatott és 70 kéziratos könyvet tartalmazott.¹ A kolozsvári unitárius iskola könyvtárának létesítését már maga Dávid Ferenc kezdte meg. Emellett az egyházközségnek is volt különkönyvtára, amely a piaci nagytemplom sekrestyéjében nyert elhelyezést. Mikor Basta császári tábornok a templomot s az iskolát 1603-ban elvette az unitáriusoktól, a könyvtárat feldúlatta, s megégettette. Ezután mind az iskolában, mind pedig az eklézsiában lassanként új könyvtár létesítése indult meg, mindkettő azonban a XVII. századbeli nagy tűzvészek alkalmával megsemmisült. Ekkor megint új gyűjteményt alapítottak, ezt pedig templomuknak 1716-ban történt elvétele után Mártonfi katolikus püspök részben elszállította, részben pedig máglyába hordatva elégettette. E nagy veszteséget megelőzőleg, a XVIII. század elején ismét külön könyvtár létesítettett a kollégiumi cetus (coetus), vagyis a bennlakó alapítványos diákság számára.² A debreceni református főiskola nagykönyvtáráról Vargha Zsigmond professor-főkönyvtáros azt véli, hogy bizonyosan egyidős a tanintézet alapításával, vagyis a XVI. század ötvenes éveivel; azt azonban már határozottan tudja, hogy a XVI—XVII. századokban a coetus scholasticus kezelte, s ennek következtében mindkettőnek vezetője az iskola mindenkori seniora volt. 1658-tól kezdődőleg azután a diákság külön seniorokat választott a könyvtár kezelésére és őrzésére. 1744-ben újabb változás következett be a könyvtár ügymenetében, ugyanis ekkor létesítették a bibliothecae praefectus tisztségét, amelyet a tanárok valamelyikével töltöttek be. Alája rendeltetett az eddigi diák-

¹ Batthyáneum. Szerk. Gyárfás Tihamér. I. 135.

² Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II. 187—88.

könyvtáros (bibliothecarius), továbbá ugyancsak az ifjúság által választott subbibliothecariusok.³ Várad várának és városának a törököktől 1660. augusztus 27-én bekövetkezett elfoglalásáig fennállott református nagy iskola könyvtárának néhány kötetét a kolozsvári református kollégium őrizte meg. Az egyiknek tulajdonosjelzése mindössze csak: „Est Coetus Varad”, a másiké pedig „In rationem Coetus Varad Comp(aravit) N. N.”⁴ Ezek tehát a váradi diákság: a coetus könyvtárának voltak a kötetei. Nem hihető, hogy az összes többi könyv a törökség rombolásának áldozatául hagyatott volna: bizonyosan nem egy kötete jutott Debrecenbe is, hiszen Martonfalvi tanár vezetésével ide vonult a váradi iskola megmaradt diáksága. A marosvásárhelyi iskola könyvtáráról Koncz József azt írja, hogy „anya-, vagy nagy könyvtárunknak az ifjúság kis könyvtárával szemben, alapját képezte kezdetben a particula azon 50 darab könyve, amely a coetustól a XVII. századból ájtött a XVIII. századra és a s.-pataki—gyulafehérvári kollégium azon 120 drb könyve, melyeket magával hozott Patakról Fehérvárra s innen Vásárhelyre”.⁵

További példákat sorolva fel, ismeretes, hogy a gyulafehérvári iskolának Alsted professzortól szerkesztett törvényei intézkedéseket foglalnak magukban a könyvtárra s a könyvtárosra vonatkozólag is. Minthogy pedig e törvényeket mind az enyedi, mind a vásárhelyi, mind pedig az udvarhelyi schola alkalmazásában is megtaláljuk, s bár Kolozsvárt az Apáczaitól megkezdett „Album” címzésébe „scholae leges”-t is belefoglalta, beleírni azonban már nem maradt ideje, mégis hihető, hogy ha ez talán nem is volt a fehérvárinak szolgálai másolata, alapul mégis csak annak „canon”-jai szolgálhattak. Éppen ezért sok valószínűséggel feltételezhetjük, hogy amikor Apáczai tervbe vette e kollégiumnak akadémiai fokra való fejlesztését, addig azonban, míg annak megvalósításához hozzákezdhetett volna, mégis nagyjában az Alsted-féle mintát kellett követnie. Ezért tehát az itteni iskolából sem hiányozhatott a könyvtár intézményének nemcsak gondolata, hanem megvalósítása sem, hiszen a Barcsai fejedelemhez benyújtott akadémia-tervezetben sem csekély súlyt helyezett a bibliothecára.⁶

A XVI—XVII. századi eredetű protestáns iskolák könyvtárának alapja — miként a brassai Honterus-iskolánál is láttuk — legtöbbször valamelyik katolikus zárda könyveire vezethető vissza. Ezzel szemben a kolozsvári református kollégium múltjában ilyenféle kedvező nyomokat hiába is keresnénk. Igaz, hogy az 1609-ben nyilvánosan is megalakult egyházközség első temploma, amely az óvári Kispiacon állott, a mellette emelkedő zárda-épülettel együtt eredetileg a Domokos-rendé volt, azonban e szerzet tagjainak a XVI. század derekán történt eltávolítása óta — tetőzetének 1600-ban történt beomlásáig — rendre mindhárom protestáns egyház tulajdonán átment, hogy végtére is pusztában maradjon. Ekkor azután a könyv-

³ Varga Zsigmond: A debreceni ref. főiskola nagykönyvtára. I. 4—5.

⁴ A kollégium nagykönyvtárában B. 21. és XX. 301. könyvtári jelzéssel. (Az utóbbi könyv tulajdonosa 1621-től Stephanus Strigoniuss, (Esztergomi István?), aki Haller Gábornak 1631—35. esztendei akadémiai tanulása idején eforusa volt.)

⁵ Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. M.-vásárhely, 1896. 715.

⁶ Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve. Pest, 1872.

tár kötetei, bárha megelőzőleg akár a rendházban, akár pedig a sekrestyében voltak elhelyezve, most már magában a rendházban létesített iskola könyvtárában gyűjtetvén össze, utoljára is az unitáriusok tulajdonává vált. Második református templom a Farkas utcai Ferenc-rendű, majd jezsuita kolostor és egyetem szentegyháza, amellyel kapcsolatosan a jezsuiták bizonyosan gazdag könyvtárat létesítettek volt. Ennek egy része, az épületeknek 1603-ban történt lerombolásakor a nép felbolydulásának lett áldozatává,⁷ a meg nem semmisített kötetek pedig visszaadathattak a még ugyanabban az esztendőben visszatért s a nagypiaci templomot és plébániát elfoglaló jezsuitáknak. Ezeknek végleges eltávolításuk után a könyvtári anyag az örökükbe visszatérő unitárius egyházra szállott. A polgárság és a környékbeli lakosság közé szétkallódott könyvek egyike-másika azonban idők folyamán mégiscsak visszakerült valamelyik könyvtárba; így látjuk a református kollégium tulajdonában Galenus 1525. esztendei velencei kiadását, amelynek utolsó előtti tulajdonosa Apáczai professor volt, ezenkívül egy másik könyvet is, amelyben „Collegij Soc. Jesu. Claud. 1604.” bejegyzést találtam.⁸ Örökségül tehát egyik templommal kapcsolatosan sem szállott egyetlen könyv sem a későbbre születő református iskolára, emiatt azután önmagának kellett gondoskodnia könyvtára létrehozásáról. Éppen ezért megszervezése ekkor nem lehetett könnyű feladat, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a hívek létszáma — kezdetben — bizony — meglehetősen kevés volt, s ezért anyagi támogatást egyedül csak a fejedelemtől várhattak.

Míndezek előrebocsátása után megállapítható, hogy szerfölött kevés olyan könyv maradt reánk, amelynek bejegyzése az Apáczai eljövetele előtti időből ugyanezt az iskolát nevezné meg tulajdonosul. Legrégebbi keltezéssel a következő bejegyzést találtam: „Collegii Claudiaci ab A. 1621.”⁹ Ez azonban egészen téves megjelölés, bizonyosan tollhiba, ugyanis ez a könyv 1628-ban nyomtatott, s ezért hét esztendővel korábban mégsem lehetett az intézet tulajdonában, sőt csak több évtizedes elírásra gondolhatunk, hiszen az iskolát tulajdonképpen csak az 1650-es években kezdték „Collegium” névvel illetni, addig pedig mindig csak „schola” volt. Egy másik kötetben azonban biztosabb támaszpontot találunk. Ezt ugyanis Szőlősi Bede János nagyszőlősi pap és esperes — a belső borítólapra írott bejegyzés szerint — 1619. augusztus 12-én ajándékozta egy általa meg nem nevezett új tulajdonosnak. Ez az új tulajdonos azután azt jegyezte fel, hogy Szőlősi 1620. november 8-án elhunyt. Ezenkívül a könyv címlapján még a következő megnevezést találtam: „Sum Joannis B. Szeolosini 1603.” Utána a XVII. század első feléből eredő más kéz írásával: „post Scholae Orthodoxae Claudiopolit.”¹⁰ Kérdés azonban, hogy a távoli Ugocsából miképpen került ez a könyv Kolozsvárra? A felelet a következőképpen nyomozható ki. Ugyancsak Ugocsa megyéből Csepe faluból származott Csepei Sidó Ferenc heidelbergi akadémiai hallgató 1618. június 13-án tartott vizsgálói értekezését Bethlen István Hunyad megyei főispánnak és Szőlősi B.

⁷ Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története. Kolozsvár, 1906. 35.

⁸ A. 7. és VII. 157. könyvtári jelzéssel.

⁹ P. 196. könyvtári jelzéssel.

¹⁰ X. 355. könyvtári jelzéssel.

János szőlősi papnak ajánlotta.¹¹ Egészen bizonyos, hogy Csepei, aki 1619. június 20-án még Heidelbergben üdvözölte verssel Borzási B. Balázs nevű tanulóátarsa vitatkozását,¹² ezután csakhamar hazafelé indult. Szenczi Molnár Alberttől nyert értesülésünk szerint Csepei Bethlen Istvánnak, a fejedelem öccsének, alumnus diákja lévén,¹³ bizonyosan kötelességét teljesítette, amikor hazaérkezve, először is pártfogójához, Ecsed vára felé vette útját. Hihető azonban, hogy előbb egy kis kitérével pátriáján: Ugocsán keresztül szekerezett tovább. Itt azután felkeresvén Szőlősit, aki az előző esztendőben neki ajánlott értekezés viszonzásaképpen a fentebb megnevezett időben Csepeinek ajándékozta Miranda Garranza Bertalan „Summa Conciliorum et Pontificum a Petro usque ad Julium tertium, complectens omnia” című s 1564-ben Párizsban kiadott munkácskáját. Csepei azután három esztendő múlva Kolozsvárra vitetett lelkipásztornak, ahol azonban nagyon rövid idei szolgálata után elhunyt, s 1624. január 29-én el is temetett.¹⁴ A kollégium könyvtárában még három olyan kötetet találtam, amelynek címlapjára minden évszámmegjelölés nélkül „Ex libris Francisci Czepeini” van bejegyezve.¹⁵ Ezenkívül még számos könyv kötéstáblájára van superexlibrisül benyomva az FCZ és alatta kötetési évül 1618.¹⁶ Mindezekből a jelenségekből bizonyosnak mondható, hogy Csepei saját könyvtárát az eklézsiái vagy még inkább az iskolai könyvtárnak hagyományozta. Így az ő könyvei volnának az elsők, amelyeknek alapján biztosan megállapítható, hogy e könyvtárnak már Csepei halála idején, vagyis az 1624. esztendő táján is meg kellett lennie. De az egyház elhunyt belső emberei között Csepein kívül még mások is lehetnek olyanok, akik e bibliothecának hagyományozták könyvtáruk köteteit, különösen azok, akiknek családjuk nem volt. A többek között így találjuk az 1623. október 20-án elhunyt Bihari Pap Benedek iskolaigazgató könyvtárának két kötetét is a kollégium általam átvizsgált könyvtári anyagában.¹⁷

De amiként volt az iskolának könyvtára, azonképpen — a kolozsvári unitáriusok példája szerint — kellett az egyházközségnek is külön könyvtárának lennie. Ennek az állításnak kimondására a következő adat jogosít fel. Ugyancsak e gyűjteményben őrzött Greneus 1570. évi kiadású Athanasius-kötetébe bejegyezve bukkan elénk: „Comparatus Ecclae orthodoxae Claud. per Pruden[tem] ac Circu[m]spectu[m] D. Gregoriu[m] Szegedi Anno 1625. Mens. Junio Rivulinj a Gregorio Gyulai ejus Rivul. cive prudenti.”¹⁸ E kötet történetét azután lezárja a „Collegii Orthod: Claudiaci” bejegyzés. Tehát e könyvet az 1632-ben elhunyt Szegedi Gergely ötvösmester¹⁹ a kolozsvári református egyházközség számára 1625 júniusában vásárolta Nagybányán. Hihető, hogy az Eklézsia könyvtárát az 1650-es

¹¹ RMK I. 1214.

¹² I. h. I. 1251.

¹³ Szenczi Molnár Albert: *Secularis concio euangelica* előszavában. Oppenheim, 1618.

¹⁴ Unitárius egyházfiak számadáskönyve. 1624. (A kolozsvári városi levéltárban.)

¹⁵ A ref. koll. nagykönyvtárában D. 17. F. 58. L. 26. könyvtári jelzéssel. (Az Akadémia kolozsvári könyvtárában.)

¹⁶ Q. 45. XX. 297. könyvtári jelzéssel.

¹⁷ P. 149. V. 227. könyvtári jelzéssel.

¹⁸ L. 7. könyvtári jelzéssel.

¹⁹ A kolozsvári ötvöscéh regestuma. (Az ENM levéltárban használtam.)

években, mégpedig valószínűleg annak második felében: Apáczai professzor igazgatása idejében olvasztották bele az iskolai könyvtárba. Ennek az időpontnak alsó határát az előbb már említett körülmény határozza meg, amikortól kezdődőleg az I. Rákóczi György által létesíteni kívánt „collegium” valóban kifejlődött,²⁰ felső határát pedig az a két adat zárja le, hogy az iskolai könyvtár első könyvjegyzéke az 1668. esztendő táján készült, továbbá hogy Monai A. József, az 1761. esztendőbeli könyvtáros, könyvet nyitván az adományok bejegyzésére, a rendelkezésre állott adatokból 1660-tól kezdődőleg vezette be feljegyzéseit.²¹ Minthogy e két katalógus egyikében sincsen semmi célzás az eklézsiái könyvtár beolvasztásával kapcsolatosan, ezért tehát annak föltétlenül 1656 után, de 1660-at megelőzőleg kellett bekövetkeznie.

Ezenkívül még csak egyetlen példát tudok bemutatni, amely kétségtelenül az Apáczai előtti időből származik. E könyvnek évszámos bejegyzése szerint: „Schol. Orth. Claudiopolit. 1653”,²² tehát kolozsvári Igaz Kálmán és bölöni Sikó János, valamint Porcsalmi András lektor idejében szerzetetét és osztatot be a nagykönyvtár állományába.

E nyomok — bizony — nagyon szegényesek, de mégis e néhány halvány vonás is már bizonyítja azt a helyzetet, hogy a kollégium könyvtára a XVII. század első feléből eredett. Ennek meghatározása után azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a várfalon belüli várost 1655. április 3-án csaknem egészen elpusztított tűzvész a könyvtár állományát sem nagyon kímélhette meg, hiszen mind az óvári református templom és a régi iskola épülete, valamint a Farkas utcai új kollégium a tűz martaléka lett. De számítsuk ehhez hozzá, hogy az 1697., nemkülönben az 1798. évi tűzvész is okozhatott benne kárt, hiszen az utóbbikét megnevezett esztendőben a kollégiumnak már csak kormos-füstös falai meredtek az égnek.

Apáczai „Oratio de summa scholarum necessitate” című beköszöntő beszédében az iskola hiányainak felsorolásakor semmiféle célzást nem tett a könyvtár nemlétére vonatkozólag,²³ viszont észre lehet venni Barcsai fejedelemhez benyújtott tervezetéből, amelyben a létesíteni javasolt akadémiaiával kapcsolatos „Typographia”, „Bibliotheca” és „Hortus academicus” szükségességét hangoztatta, hogy mekkora súlyt helyez erre az intézményre, mondván, hogy a „Bibliotheca is felette szükséges mind a deákokra s mind a Professorokra nézve, kik kevés proventusokat ne kényszerítenek mind az könyvekre költeni, hanem az közönségeseket magoknak megszerezvén, légyen a ritkábbakért hova bizni. A Bibliothecának ajtaját pedig minden szerdán, szombaton déljest meg kellene nyitattni, és ha ki micsodás könyvet kívánna, a közönséges asztalra kiadni, nem bocsátván a könyvekhez senkit a Bibliothecarius; ki ez munkájáért megérné az oda fel megmaradt summának 100 forintjával.”²⁴ Ilyen könyvtárt és könyvtárkezelést tervezett Apáczai s minthogy ennek létesítését föltétlenül

²⁰ A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története, egyszersmind Értesítő az 1874/5. tanodai évről. 91—95.

²¹ Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. III, 305—07.

²² C. 17. könyvtári jelzéssel.

²³ Az Apáczai-albumba bejegyzett kézirat. (Ugyanezt latin szövegében kiadta: Felméri Lajos; magyar fordításban: Hegedűs István.)

²⁴ Apáczainak Barcsaihoz benyújtott terve. 17.

Kolozsvárra szánta, felvetődhetnek bennünk az eddigi könyvtárhiány gondolata, ámde a könyvtár és a könyvtárkezelés hangsúlyozása csupán csak azt jelenti, hogy eddigelé nem maga a könyvtár, hanem csak az *ilyen* könyvtár és az *ilyen* könyvtárkezelés hiányzott.

Természetes, hogy Apáczai nemcsak a tervet készítette, hanem ennek országos támogatással való megvalósításáig maga is buzdított és rábeszélte a könyvtár céltudatos gyarapítására. Így irányította Váradi Miklós gazdag árusember, egyházközségi főpatrónus figyelmét az ifjabb Geleji Katona István udvarhelyi esperes magánkönyvtárának eladásra kerülő darabjaira s közöttük is különösen az ég- és földgömbre, valamint Blaev Vilmos „Institutio Astronomica De usu Globorum et Sphaerarum Caelestivm ac Terrestrium” című művére. Ezeket azután Váradi Miklós kedves unokájának, Bethlen Miklósnak, a későbbi kancellárnak, tanulásbeli előmenetele céljából a kollégiumi könyvtár számára 12 császári talléron meg is vásárolta.²⁵ Nagyon valószínű, hogy ha Apáczait időnap előtt nem ragadta volna el a halál, e könyvtár az erdélyi intézmények egyik legkiválóbbjává fejlődhetett volna, különösen, hogy a Bethlen Gábertól alapított fehérvári nagy bibliothecát 1658-ban a tatárság amúgy is elpusztította.

Apáczai törekvéseire különben jellemző az a csekély pont is, hogy akár az ő végakaratóból történt, akár pedig az özvegy jól ismervén ura könyvtárgyarapító szándékát, a korán eltávozott kiváló szervező elhunyt után ura könyvtárának egyik értékes darabját: „A. Galeni Librorum Pars Prima. Venetiis, 1525” „dono dedit Scholae Claud. Reformat. Anno 1660. die 20. Febr.”²⁶ De ugyanezt a célt szolgálta az az egykor gazdag könyvsorozat is, amellyel az 1681-ben elhunyt Porcsalmi András, Apáczai egykori tanára, későbbben pedig tanártársa és törekvéseinek buzgó támasza, végrendelése szerint a kollégiumnak hagyományozott. E könyvekből alolírott 1933-ban még mindig 18 kötet meglétét állapította meg, amelyeknek meglehetősen sok darabja valamikor magának Apáczai magánkönyvtárának példánya volt.

A kollégiumi könyvtárnak Apáczai idejéből anyaga nem ismeretes, de az a körülmény, hogy az elsőként reánk maradt könyvjegyzék hihetőleg 1668-ban Tolnai István professzor idejében készülvén, mintegy 5—600 munka címét tartalmazza,²⁷ feltételezhető, hogy az legalábbis túlnyomó részben a régi törzssanyagot és az Apáczai gyűjtését foglalja magában, minthogy a veszedelmes idők miatt egészen Batai B. György előbb kolozsvári, majd zilahi papnak 1672-ben történt elhunyt előtt tett véghagyományáig a sok hányódást megért egyházi férfiak, mint Mogyorósi Elek monostori, Nagyari Benedek váradi, Kovásznai Péter ugyanodaválói, Igaz Kálmán belényesi, sőt Tiszabecsi Gáspár széki lelkipásztorok könyvtára egészben vagy legalábbis nagy részben megsemmisült, s ezért az Apáczai halála óta eltelt nyolc esztendő alatt az ő gyűjteményük könyvtárgyarapítás szempontjából csak alig jöhetett számításba; egyedül talán csak az 1661. szeptember 23-án eltemetett Jenei G. István kolozsvári pap-esperesre gondolhatnánk, akinek nevével jelzett 35 kötet könyvét számoltam össze

²⁵ Szerző: Néhány adat gr. Bethlen Miklós tanuló éveiből. EM 1938: 295. és Adattár II. 599.

²⁶ Szerző: Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. Adattár II. 502.

²⁷ Török István. III. 305.

a könyvtár polcain, bárha az sem lehetetlen, hogy e jóindulatú, derék lelki tanító — Apáczai buzgólkodásával egyetértve — könyvtárát még életében átadta a kollégiumnak.

A kollégiumi könyvtár eredetének kérdésén kívül annak elhelyezését is számításba kell vennünk.

Az egyházi könyvtárak egykor leginkább a templomok sekrestyéjében nyertek elhelyezést. Szalárdi krónikájából ismeretes, hogy Fehérváron a „Bibliotheca és conservatorium, levél- és könyvtartóházak ... a segestyében az egyháznak dél- és a vár felől való oldalában igen alkalmas helyen tartatának”.²⁸ Hasonlóképpen tudjuk, hogy a kolozsvári unitárius eklészia könyvtára a piaci nagy templom sekrestyéjében volt elhelyezve, sőt amikor iskolájukat 1693-ban az óvári zárdaépületből ki kellett költöztetni, ottan őrzött könyvtárukat hasonlóképpen a sekrestyébe szállították át.²⁹ Éppen ezért könnyen elképzelhető, hogy amikor az 1610-es évek első felében a kolozsvári református iskola céljaira az Óvárban magánházat alakítottak át, már csak a szűkös férőhely is hihetőleg arra készthette az eklészia vezetőségét, hogy a schola könyvtárának az óvári templom sekrestyéjében adjanak helyet. Majd néhány évtized múltával I. Rákóczi György a Farkas utcai templomot 1647-re, fia pedig melléje az új scholáházat 1654-re felépítette, s bár a következő esztendő április 3-án a reformátusok összes egyházi épülete — a Farkas utcai templom kivételével — leégett, a könyvtár pedig megelőzőleg akárhol is lett légyen elhelyezve, a könyveket föltétlenül az épen maradt templomba kellett összegyűjteniök. Noha e hatalmas méretű szentegyháznak nem volt sekrestyéje, ahelyett azonban ott volt a földszinti és emeleti helyiségekre osztott csonkatorony, amely az egykori kívánalmaknak megfelelőleg, kínálva kínálkozott a könyvtár céljára.

Legkorábbi adatunk, amely a könyvek elhelyezésére reámutat, csak czegei Vass György naplójának 1704. április 17-i bejegyzése. Eszerint „temettük el a szegény Csepregi T. Mihály prédikátor uramot az Templom collegium felől való porticusában az ajtón tul az collegium tékája felől”.³⁰ A templom 1910. esztendőbeli restaurálásáig sírköve csakugyan a déli bejárat előtti kerengőnek keleti zárófalába, tehát a csonkatorony felőli támpillérbe volt beillesztve. A XVIII. század első feléből az egykori számadáskönyvnek még azt az adatát idézem, amely 1727. január 24-én az egyházközség óvári házainak eladásáról számol be, mondván, hogy a befolyt összeget a templom „délfelőli Falának és a Thecának” restaurálására szánták.³¹ Majd egy XIX. századbeli forrásra hivatkozom. 1815-ben Kolozsvárt született Lengyel Dániel orvosdoktor, majd nagykovácsi gimnáziumi tanár, azután pedig losonci igazgató; az ő édesapja, valamint anyai ősei közül a Szathmári Pap, Bacsoni Incze, sárospataki Pataki családok tagjai mindnyájan ennek a kollégiumnak professzorai, valamint az egyházközségnek papjai voltak, ezért tehát az emlékezéseit író vándiák mind a kollégium, mind az egyházközség múltját már a családi hagyományokból is jól

²⁸ Szalárdi. Pest, 1853. 390.

²⁹ Gál Kelemen. II. 187—88.

³⁰ Czegei Vass György naplói. (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum. XXXV.) 399—400.

³¹ Rationarium című számadáskönyv (A koll. levéltárában.)

ismerte. Az iskolai életről írott visszaemlékezéseiben Lengyel a könyvtár egykori elhelyezését úgy írta körül, hogy a kollégium új épülete mellett van „a kolégium nagyobbik udvara külön kapuval, mely a régi kolégiumot fogadta egykor be s melynek a templomon tuli egyik zugában a régi Bibliotheka egy darabja mostis megvan”.³² Ugyanebből az évszázadból hivatkozom Kazinczy Ferenc század eleji utazásai közben írott leveleire, amelyekben Kolozsvár leírását is adva, a többek között arról is beszámol, hogy a református „templom külsője elijeszti a szemet. A' collegium kised bibliothecája ennek rekeszében tartatik; szűk, sötét, mocskos, s' grádicsán nem volna nehéz kezet lábat törni.” E leveleknek könyv alakban történt megjelenésekor a fenti szöveg után zárójelben már az szedettet ki: „Azolta szépen elkészült.”³³

Az elmondottak alapján föltétlenül bizonyosnak mondható, hogy a Farkas utcai templom alig felépült tornyának 1646-ban a templom ereszéig történt leszedésétől, avagy a scholaépületnek 1654-ben történt felépítésétől kezdődőleg a könyvtár itt, a csonkatoronyban nyert elhelyezést, hiszen csakis így kerülhették el Csepei, Bihari s netalán még mások könyvei közül egynéhányan a pusztulást. Az iskola egyemeletes zártudvaros épülettömbje — az egykori klostromok mintájára — szorosan hozzátakozott a templom déli falához s így a csonkatoronnyal az egykori kerengő révén közvetlen összeköttetésbe került.³⁴

1798. augusztus 31-én leégett az Apáczai-kollégium, s a helyette felépített új épületben most már tágas és száraz emeleti terem és szobák vártak az eddigi sötét, dohos helyiségben, valamint a nedvességtől penészes ládákban elhelyezett több ezernyi kötet befogadására. Gróf Rhédei Ádám 1000 frt-os adománya lehetővé tette az új helyiségnek könyvvállványokkal való bebútorozását,³⁵ ennek megtörténte után pedig 1819. szeptember 23 táján a könyveket a régi bibliothecából átszállították, s ezzel a csonkatorony emeleti termének megszűnt mintegy 165 esztendeig tartott eddigi rendeltetése. E régi bibliothecával kapcsolatosan meg kell még jegyezni, hogy az nem csupán csak könyvgyűjtemény volt, hanem az elmúlt századokban egynéhány ritkaságnak is őrzője vala. Minthogy azonban részletes jegyzéke nem maradt reánk, ezért eredetükhöz sem lehetséges hozzászólalnunk. Azt azonban már mi is láttuk, hogy az emeleti belső helyiség ajtajára már csak alig láthatólag a kollégium címere volt olajjal reá festve, mégpedig töből kihajtott s egymástól erősen elhajló három szál aránytalanul kis nyílású stilizált fehérliliom.³⁶ Ez azután tulajdonképpen csak változata az egyházközség tövisek között nyíló liliomszálás szimbólumának, amelynek első kiábrázolása éppen az Apáczai Kolozsvárra jövetelének 1656. évében készült ezüst pecsétnyomón örökített meg.³⁷

³² Lengyel Dániel önéletrajza. A kolégiumi élet. 1/A. iv. (Tulajdonomban levő kézirat.)

³³ Kazinczy Ferenc utazásai. Budán, 1839. 175.

³⁴ Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövele előtt. Kolozsvár, 1943. 13—14. és Adattár II. 386.

³⁵ Nyomtatott temetési kártája (mely a koll. nagykönyvtárában volt) és Török István. I. 110, III. 320.

³⁶ Szerző: A kollégium címere. Ifju Erdély. 1935: 103.

³⁷ Szerző: A kolozsvári református egyházközség címere. RefSzle 1938: 429—31. és 462—66.

A régi könyvtárhelyiség berendezéséből napjainkig mindössze csak két kiselejtezett könyvtartó állványka maradt meg a letűnt kor emlékéül. Brüll Emánuel tanár, kiváló felkészültségű könyvtárszervező, akinél céltudatosabb könyvtárgyarapítója Apáczai óta talán nem is volt a kollégiumnak, az ő tevékenységének köszönhető, hogy a mindenkor áldozatra kész Tusa Gábor ügyvéd, kollégiumi gondnok ajándékából 1935-ben elkészültek a zárt folyosó új könyvesállványai, s ezért a régi ütött-kopott és jórészen rozoga ócskaságok kikerültek onnan. Ekkor azután e két könyvtartó polc egyikének homlokáról a reá tűző napfényben a fedőfestékrétegeken keresztül BIBLIOTHECA NASZALYIANA, a másikon pedig THECA JURIDICA WASSIANA festett felirat körvonalai váltak láthatókká. Az első Naszályi B. Jánosnak, a kollégium 1728-ban elhunyt professzorának nevét idézi elénk. Az iskolának hagyományozott könyvei ma már az egész nagy anyag közé szét vannak osztva. A másik állványfelirat valamelyik Wass gróf emlékét őrzi. A kollégium története gróf Wass Ádám nevééről emlékezik meg, ő ugyanis az 1770-es években könyvek vásárlására felajánlotta a vízszilvási malom szombati vámját.³⁸ Hihetőleg ebből a jövedelemből szerzett könyvek számára készítette az igazgatóság ezt, a ma már eléggé avaték állványt.

A könyvtár polcain elhelyezett kötetekről fennmaradt egynéhány XVII. század végi és XVIII. század folyamáról való könyvjegyzék is. Ezek közül az első 1665—68 táján készült s több mint félezer könyvet sorol fel. E katalógus kötéstáblájára felfirkálva találtam K. Helmecezi János bibliothecarius diák nevét az 1679. évből. Tehát ez a legrégebbi, név szerint ismert kollégiumi könyvtáros. A következő jegyzéket az 1692-től 1696-ig könyvtároskodó Kurtány József, a későbbi Kolozsvár városi főbíró kezdette összeírni. A XVII. században még Zilahi Sebes Andrásnak, a későbbi kolozsvári, majd fehérvári, végül pedig marosvásárhelyi kollégiumi professzornak 1696—98. évekbeli és Kőröspataki Ferencnek, a dési iskola-mester korában elhunyt 1698—1703. esztendei könyvtárosnak nevét ismerjük, mint akik az alattuk történt gyarapodást ugyanebbe a jegyzékbe vezették be. A harmadik katalógust Viski János, a későbbi csengeri, majd szatmárnémeti, azután mármaroszigeti pap és esperes, végezetül pedig kolozsvári lelkipásztor készítette 1703—06. évekbeli könyvtáros korában. Ez az utóbbi jegyzék most már mintegy másfél ezer művet sorol fel,³⁹ amit a nagyobb részben ajándékozás folytán összegyűlt könyvvállományban eléggé tekintélyes mennyiségnek mondhatunk.

Végezetül hadd említsek meg egynéhányat Apáczai századabeli könyvtulajdonosok közül, mint akiknek emlékét ma is megbecsüléssel kell megőriznünk. E nagykönyvtár polcain így található a többek között: Pareus Dávid, ifjabb Heltai Gáspár, Jacobinus János, Szenczi Molnár Albert, Alsted János Henrik, Keserői Dajka János, Porcsalmi András, Radecius Valentinus Gedanensis, Kereszturi Pál, Medgyesi Pál, Kovásznai Péter, Apáczai Csere János, Leusden János, ifj. Bethlen István, Szathmári Baka Péter, Komáromi Csapkés György, Nógrádi Mátyás, Tofaeus Mihály, Bornemisza Anna, Bethlen Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Pataki T. István, Petróczi Kata Szidónia és mások több-kevesebb könyvvel.

³⁸ Török István. III. 308.

³⁹ Apáczai-album és könyvtári katalógusok.